

Mirzə Baxış Nadimin müxəmməsləri

Naile Mustafayeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
E-mail: nailemustafayeva@yahoo.com.tr

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satirik üslublu əsərləri ilə tanınan, klassik və şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında şeirlər yazan şairlərdən biri də Mirzə Baxış Nadimdir. O, 1775-ci ildə (bəzi mənbələrə görə, 1780-ci ildə) Nazahı kəndində anadan olmuş, dini təhsil almış, fars və ərəb dillərini öyrənmiş, doğulduğu kənddə uzun müddət mirzəlik etmişdir. Torpaq və vergi üstündə kəndlilərlə bəylər arasında ixtilaf baş verdikdə zəhmətkeş insanların hüquqlarının müdafiəsinə qalxmış, Şamaxı, Bakı divanxanalarına gedərək sadə xalqın mənafeyini qorumuşdur. Yoxsul xalqın haqqının keşiyində durduğuna görə hakim təbəqələr, məmurlar tərəfindən incidilmiş, qoca yaşlarında mirzəlik vəzifəsindən çıxarılmış, Car mahalında yaşamış, həbsxanaya düşmüşdür. Sonralar yaxın dostlarının köməyi ilə Pirsaat kəndində mirafılıq edib, Nəvahiyyə məktəb açaraq müəllim kimi çalışıb. 1880-ci ildə (bəzi mənbələrə görə, 1878-ci ildə) Nəvahi kəndində dünyasını dəyişərək orada da dəfn olunub.

M.B.Nadim qəzal, müxəmməs, tərcibənd, tərkiqbənd, qoşma, gəraylı janrlarında şeirlər yazmışdır. Onun tarixi hadisələri əks etdirən müxəmməs formalı mənzumələri də vardır. Şair şeirlərində "Nadim", "Baxış", "Miskin Baxış", "Xəstə Baxış" təxəllüsləri ilə çıxış edib. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanasının səkkizinci cildinə onun 4 qəzəli, 2 müxəmməsi, 5 qoşması salınmışdır (1, səh. 45-56). Şairin lirik-aşıqanə məzmunlu, dövrün nöqsanlarını tənqid və ifşa edən satirik ruhlı, tarixi hadisələri canlandıran, eləcə də öz həyatından söhbət açan əsərlərinin olduğunu görürük.

Mirzə Baxışın "Ey mənim canım alan, səndə nə adətdir bu?" misrasıyla başlanan 13 bəndlik müxəmməsi Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanasına daxil edilib. Şeirlərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmasında katib qeyd edir ki, bu şeir Ağə Məsih Şirvaninin "Ey mənim canım alan, səndə nə adətdir bu?" örnək müxəmməsini belə bir sərlövəyə ilə vermişdir: "Ağə Məsihin Nadimin nəzirə yazdığı bu müxəmməsi istər Firidun bəy Köçərlinskinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nda və istərsə də Salman Mümtazin Ağə Məsiha məxsus yazdığı kitabında dərc olunmadığından eynilə burada yazmağı mənfəətsiz görməyiriz" (2, s. 173). Məlum olduğu kimi, Ağə Məsih nəzərdən keçirilən "Bu" rədifli müxəmməsində məşuqəsinin ona verdiyi əzablardan şikayətlənir. Onun cəfalarından narazı qalsa

da, qəzəblənmiş, "gözəlin xasiyyəti belədir" – deyə düşünür, "Tanrı islah qıla, bahi, təbiətdir bu" söyləyərək özünə qarşı münasibətin düzəlcəyinə ümidini bildirir. Şeirə nəzirə yazmış Nadimin lirik qəhrəmanı daha ötkəmdir, o, sevgilisini həddən artıq məğrurluqda suçlayaraq kimdə belə xasiyyət olsa, aşıqının dərhal uzaqlaşacağını bildirir. Məsləhət görür ki, məsləhətə qulaq asıb xəlvət guşədə görüşə gəl, bu, səadətə aparan yoldur.

*Kimdir olsun bu gözəllik əməlinə məğrur,
Ol qədər çəkməyəcəkdir, olacaq ondan dur,
O zaman fəidə verməz kim, olursar məzur,
Kəsb-i fərsət edibən guşeyi-xəlvət tuta gör,
Gəl eşit pəndimi, bir rahi-səadətdir bu? (1, s. 45).*

Nadimin şeirinin birinci bəndində lirik qəhrəman sevgilisini tənbehləyib onu doğru yola gətirməyə çalışır. Ağə Məsih məşuqəsinə narazı qalsa da, "demək olmaz sənə bu sifət ilə hərcəyi" (3, səh. 311) söyləyir. Nadim isə gözələ deyir ki, xalq sənənin barədə yaxşı sözlər danışmır, məgər səni hərcəyi, sərsəri adlandırsalar, ləyaqətinə sığdırarsan, dediklərimi boş hesab etmə, bu bir şikayətdir.

*Səni yaxşı deməyir xalq, məlamətdir bu,
Sizə hərcəyi desəm mən, nə ləyaqətdir bu,
Dəmə boş söz danışır, cəyi-şikayətdir bu (2, s. 45).*

Örnək şeirin və nəzirənin birinci bəndləri həm də onunla diqqəti çəkir ki, hər ikisi eyni misrəylə başlanır. Nəzirə örnək şeirə məzmun və formaca yaxın olsa da, şeirlərin ilk misralarının təkrarı orijinal görünür.

Əgər Ağə Məsih yarının zalımlığına "təbiətdir bu" deyib səbir edərsə, Mirzə Baxış məşuqəsinə üz tutub ondan təkidlə bu xasiyyəti tərk etməyi, tövbəni məsləhət görür, "Tövbə qıl, tərk elə, səndə nə təbiətdir bu?" deyir. Nadimin lirik qəhrəmanı məşuqənin cəfalarına ona görə dözüür ki, o, dünyada misli-bərabəri olmayan ayüzlü gözəldir, vüsəli aşıqə can dərmanıdır. Şair gözəlin gizli baxmaqla aşıqin canını almasını dostluqda xəyanət adlandırr.

*Sən kimi görməmişəm mahvəşi-dünyanı,
Zibü zinat, bu deyil həddi-gözəllik, tanı,
Ey vüsəli-həramin aşıqə can dərmanı,
Yənə pünhani baxıb hərdəm alırsan canı,
Eyləmə, ələmi dostluqda xəyanətdir bu! (1, s. 46).*

Nadimin satirik məzmunlu şeirləri əsasən qoşma və qəzal janrlarında yazılıb. Bunların içərisində 3 bəndlik bir müxəmməs də vardır. Mahmud adlı rəncbərə ünvanlanmış şeirdə heç bir hüquqa malik olmayan zəhmətkeş kəndlinin vəziyyəti kəskin satirik qələmlə tənqid atəsinə tutulur. Mahmudu "mərdi yeganə" ("yeganə kişi") adlandıran şair ona üz tutub deyir ki, nahaq yerə vəziyyətdən narazısan, Tanrı səni bəyə, xana rəncbər yaradıb, sən öz ağır işini görməlisən, əgər at olmasa, onlar səni at yerinə kotana da qoşa bilərlər. Çar üsuli-idarəsi, yerli bəy-xanların zəhmətkeş insanlara qeyri-insani münasibətiylə əlaqədar şairin işlətdiyi sərt ifadəci ifadələr Sabirin satirələrini xatırladır:

*Şahlıq quyular buğda ilə dolmasa olmaz,
Mamur da buna amir əgər olmasa olmaz,
Səlyem Həsən xan da əgər soyumasa olmaz,
Sal gərdənina gərdənbənd, gir bu xəzanə,
Lal ol, dilini kas, xışa insan da qoşarlar (1, s. 49).*

Bu şeirdən bəzi misraların Mirzə Ələkbərin "Əkinçi" rədifli şeiri ilə səsleşdiyini görürük. Mirzə Baxış yazır:

*Canın çıxacaq, lap öləsən də əkəcəksən,
Və olsa da, xışa olsa da, kətan çəkəcəksən (1, s. 49).*
Sabir yazır:
*Söz açma mənə çox danışib az yeməyindən,
Canın becəhənnəm ki, olürsən deməyindən (4, s. 85).*
Mirzə Baxış:
Lal ol, dilini kas, xışa insan da qoşarlar (1, s. 48).
Sabir:
Lal ol, a balam, başlama fəryada, əkinçi (4, s. 85).

M.Ə.Sabirin Şirvan şairlərinin, o cümlədən Ağə Məsih Şirvaninin yaradıcılığında bəhrələndiyini nəzərə alsaq, onun Ağə Məsih şeirinə nəzirə yazmış Nadimin əsərlərindən də xəbərdar olduğunu ehtimal etmək mümkündür.

Mirzə Baxışın müxəmməs janrında yazdığı bir sıra tarixi mövzulu mənzumələri də vardır. Bunlardan biri, 44 bənddən ibarət "Yaxşılıq başı götürməz, yüz elə insənə" misrasıyla başlanan mənzumədə XIX əsrin əvvəllərində təxminən 30 il ərzində regionda baş verən hadisələr, çar Rusiyası qoşunlarının işğalçılıq yürüşləri, Azərbaycan xanlarının müqavimətinə baxmayaraq, məğlubiyyətləri təsvir olunmuşdur. Əsərə belə bir başlıq verilib: "Hicri 1218 (m. 1803–1804) sənədən hicri 1243 (m. 1833–1834) sənəyə kibi Qafqazda vəqə olan bir qəç tarixi hadisələr". Təbii ki, 30 il ərzində cərəyan edən hadisələri 44 bəndlik mənzumədə əhatə etmək mümkün deyil. Nəzər almaq lazımdır ki, XVIII əsr poeziyamızın, Şakir Şirvani, Ağə Məsih Şirvani, Şəkili Nəbi, Molla Vəli Vidadi kimi nümayəndələri müxəmməs for-

malı tarixi mənzumələr yazmış, ədəbiyyatımızda belə bir təcrübənin təməlini qoymuşlar. Nadim isə mənzuməsində XIX əsrin əvvəllərində baş verən ayrı-ayrı hadisələrə 1–2 bənd həsr edərək dövrün ümumi bir mənzərəsini yaratmağı əsas hədəf seçib. Mənzumədən görünür ki, müəllif həmin dövr olaylarını, Rusiya–İran müharibəsinin səbəblərini, çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətini aydın şəkildə dərk etmişdir. Sisianovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Gəncəni işğalına bir neçə bənd həsr edən şair, çar generalının Gəncə xanı Cavad xana yazdığı hədə-qorxu dolu məktubların məzmununu xülasələyir:

*Ölkələr eyləmişəm künfəkün, bərbad,
Üstüvə çəkdürəram laşkar, top, topxana (5, s. 56).*

Bundan sonra Cavad xanın Sisianova rədd cavabı verməsi, ruslar tərəfindən Gəncə qalasının mühasirəyə alınması, gəncəlilərin qəhrəmanlıqla müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, müasir silahlər, artilleriyaya malik rusların qala divarlarını dağıdaraq şəhəri tutmaları təsvir edilir:

*Xüləsə, eydi sevvandu, alındı qala,
Xəlqi çox azqındı, oldu müsəlmat bu bəla,
Oldu mərhum Cavad xan, talanıb nüqrə, tala,
Qeyri bişmətlilik oldu illə hövlə vala,
Dərü divar, küçə döndü tamam al-qana (5, s. 59).*

Şair bir müxəmməs bəndinin imkanları daxilində faciə barədə mümkün qədər ətraflı məlumat verməyə çalışır, bildirir ki, şəhər bayramın üçüncü gecəsində talandı, xalq bu bələdən çox müsibətlər çəkdi, Cavad xan həlak oldu, Əhalinin var-yoxu yağmalandı, işğalçılar əhaliyə qarşı amansız oldu, yerlilərdən çoxlu insan öldürüldü, hər yer – qapı, divar, küçə al-qana boyandı.

Nadimin tarixi hadisələri vətənpərvərlik duyğusu, ürək yanğısı ilə təsvir etdiyini görürük. Mənzumədəki bəndlərdən birində rusların Gəncəni tutduqdan sonra bütün Azərbaycanı, İrəni, İraqı, Hindistanı işğal planlarından bəhs edir:

*Sakini-Gəncə olub eylədilər fikri-rəvan,
İrəvan düşsə ələ, heç bizimdir Tehran,
Qübbə, Dərbənd, vali Badkubə, həm Səlyan,
Cümlə Azərbaycan, həm İraq, həm Hindistan (5, s. 61).*

Əsərdə Şirvan, Bakı, Quba, İrəvan xanlıqlarının, Dağıstanın da rus qoşunları tərəfindən işğalından, düşməne qarşı müqaviməti mənasız sayan bəzi xanların xaricə qaçdıqlarından danışılır.

Mirzə Baxışın 11 bəndlik müxəmməs formalı "Haray" rədifli mənzuməsindən öyrənirik ki, əhali Rusiya–İran müharibəsi zamanı ruslara qarşı döyüşən İran əsgərlərindən də çox narazı qalıb. Onlar ruslarla döyüşdə məğlub olduqları halda yerli əhalini incitmiş, sözün əsl mənasında soyğunçuluqla məşğul olmuşlar.

Müəllifin şəxsən şahidi olduğu hadisələri təsvir etməsi əsəri tarixi mənbə kimi nəzərdən keçirmək imkanı yaradır. Şair ruslarla savaş üçün Şirvana, Nəvahiyyə gəlmiş İran qoşunlarının hansı tayfalardan olduğunu da dəqiqliklə söyləyir:

*Yarısı qaraçuxaydı, yarısı şahsevən,
Zinbara qaldı alından yoldan galib gedən,
Yığdılar arpa-saman, ta galdılar buğda üçün,
Galiban arz eladük xanlarına dalan-dalan,
Dedük: ey xan, dağıldıq, amandır, aman, haray...
Qalxdılar Navahidan olmağa azim Qubaya,
Gördülər oba, düşüb yerbayer sürdü obaya,
İgirmi süvarisi düşdü birdən bir qaپی,
Döydülər zəncir ilən, baxmadılar hesabıya,
Eşitdilər bu xəbəri, dağıldı Şirvan, haray (5, s. 92-93).*

Şeir rus qoşunlarının qələbə çalması xəberindən əhəlinin məyusluğu, ruh düşkünlüyünə uğramasının bahsi ilə bitir.

Nadimin tarixi mövzulu, "Gedər" rədifli 8 bəndlik mükəmməsi Quba və Dərbənd xanı Fətəli xanın oğlu Şeyxəli xana həsr edilib, hansı ki böyük qardaşı Əhməd xanın vəfatından sonra 13 yaşında taxta əyləşmişdi. Onun rus işğalına mərdliklə müqavimət göstərməsi, bu qarşıdurmanın amansızlığı təsvir olunur:

*Girdi meydana o dəmdə iki şahzadəyi-cəng,
Vurdular bir-birinə tiri-çapandazi xədəng,
Eylədi para-para ol kafanı nüslü səpəng,
Titrədi meydan arasında o dəm şirü pələng,
Nərəsi, vallah, onun bülənd asimana gedər (5, s. 89).*

Hadisələrin davamı verilməyib, mənzumədə bir natamamlıq nəzərə çarpır.

Mirzə Baxış Nadimin əlimizdə olan 5 mükəmməsindən biri Ağə Məsih Şirvaninin lirik-əşiqənə mövzulu əsərinə nəzirə, biri satirik şeir, üçü tarixi mənzumədir. Bu əsərlərdə müəllifin XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairlərinin irsindən bəhrələnməsi ilkin nəzərəçarpan cəhətdir. Həmin dövrün klassiki Ağə Məsih Şirvaninin "Bu" rədifli mükəmməsinə 13 bəndlik nəzirə yazmaqla bərabər, eyni zamanda Şakir Şirvani, Şəkili Nəbi, Molla Vali Vidadinin tarixi mövzulu mənzumələrindən təsirlənməklə onları örnək götürərək XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş faciəli hadisələri qələmə almışdır. Ola bilər ki, bədiilik, dilinin kamilliyi baxımından Mirzə Baxışın əsərləri sələflərinin mənzumələrindən geri qalır. Qeyd edəək ki, şair tarixi mənzumələrində daha çox dialektizimlərlə yol vermişdir. Fikrimizcə, Nadimin mükəmməs janrında yazdığı tarixi mənzumələrdə əsasən, onun gördüyü hadisələri əks etdirməsi və tarixi gerçəkliyə mümkün qədər sadıq qalmağa çalışması, hadisələrin şərhində vətənpərvərlik mövqeyindən çıxış etməsi, el-obasının, həmvətənlərinin halına acıması, işğalçılara qarşı bərk bərklik mövqə tutması əsərlərin ən əhəmiyyətli cəhətləridir.

Əgər Nadim tarixi mənzumələrində XVIII əsr klassiklərindən təsirlənmişsə, onun 3 bəndlik satirik mükəmməsi də dahi satirik M.Ə.Sabirin yaradıcılığına təsir göstərmişdir. ♦

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. 20 cildə. Səkkizinci cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1988, 568 s.
2. Nadim Mirzə Baxış. Şeirlər. Əlyazma. ƏYİ, D-350/8021, 253 s.
3. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. 20 cildə. Altıncı cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1988, 520 s.
4. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnəmə. Bakı: "Yazıçı", 1989, 558 s.
5. Nadim Mirzə Baxış. Şeirlər. D-350/8021, 253 s.

Резюме

Мирза Бахыш Надим известен в истории азербайджанской литературы начала XIX века своими сатирическими стихами, где он защищает права трудящихся крестьян и критикует безжалостно их эксплуатирующих царских чиновников, местных бегов, ханов. Одна из мухаммасов поэта написана на любовную тему, является назире (подражанием) мухаммасы автора XVIII Ага Мəсиха Ширвани. В одном из своих мухаммасов Мирза Бахыш критикует жестокое обращение к крестьянам со стороны местных бегов. Три мухаммасы поэта написаны на историческую тему. Здесь говорится о военных действиях в начале XIX века, когда войска царской России оккупировали Азербайджан. Мухаммасы Мирза Бахыша Надима реалистически описывают реальность Азербайджана в начале XIX века.

Ключевые слова: мухаммас, назире, газель, гошма, литература.

Summary

Nadeem Mirza Bakhish known in the history of Azerbaijani literature of the beginning of the XIX century for his satirical verses, where it protects the rights of workers and peasants criticized mercilessly exploit their royal officials, local beys, khans.

One of mukhammas poet written on love theme is nazira (imitation) mukhammas author XVIII Aga Məsih Shirvani. In one of his mukhammases Mirza Bakhish criticizes abuse to the peasants by the local Bolsheviks. Three Mukhammas poet written on a historical theme. This refers to the military operations in the beginning of the XIX century, when the troops of tsarist Russia invaded Azerbaijan. Mukhammases Bakhish Mirza Nadeem realistically describes the reality of Azerbaijan at the beginning of the XIX century.

Key words: mukhammas, nazira, ghazal, goshma, literature